

ORIENTAL JOURNAL OF PHILOLOGY

journal homepage:

<http://www.supportscience.uz/index.php/ojp/about>

COMPOUND SENTENCES WITH ADJECTIVE CLAUSES IN DARI LANGUAGE

Khilolakhon Uktamova

PhD, Lecturer

Tashkent State University of Oriental Studies

Tashkent, Uzbekistan

Jasmina Ibodova

Student

Tashkent State University of Oriental Studies

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: component, union, real conditional sentence, non-real conditional sentence, aorist.

Received: 28.05.23

Accepted: 30.05.23

Published: 01.06.23

Abstract: This article provides general information about the conditional clause in the Dari language. The article examines in detail the structure, components and types of conditional sentences in the Dari language.

DARIY TILIDA ERGASH GAPLI QO‘SHMA GAPLAR

Xilolaxon Uktamova

PhD, o'qituvchi

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Toshkent, O'zbekiston

Jasmina Ibodova

Talaba

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Toshkent, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit soʻzlar: komponent, qoʻshma gap, real shart ergash gap, noreal shart ergash gap, aorist.

Annotatsiya: Mazkur maqolada dariy tilidagi shart ergash gap haqida umumiy ma'lumot berilgan. Maqolada dariy tilidagi shart ergash gapning tuzilishi, tarkibiy qismlari va turlari batafsil tadqiq qilingan.

СЛОЖНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ С ПРИЛАГАТЕЛЬНЫМИ ПРЕДЛОЖЕНИЯМИ В ЯЗЫКЕ ДАРИ

Хилолахан Уктамова

PhD, Преподаватель

Ташкентский государственный университет востоковедения

Ташкент, Ўзбекистан

Ибодова Жасмина

Студент

Ташкентский государственный университет востоковедения

Ташкент, Ўзбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: компонент, союз, действительное условное предложение, невестественное условное предложение, аорист.	Аннотация: В этой статье представлена общая информация об условном предложении в языке дари. В статье подробно изучены структура, компоненты и виды условных предложений в языке дари.
--	---

KIRISH

Ma'lumki, XX asr o'rtalarigacha fors, dariy va tojik tillariga umumiy bitta til sifatida qarash davom etgan. Shu davrga kelib, dariy tili Afg'oniston konstitutsiyada rasmiy maqomni olgandan so'ng dariy tilshunosligida ham sezilarli o'zgarishlar ro'y bera boshladi. 1950-yilda Bertls klassik davrda ishlatilgan til uchun "dariy tili" atamasini qo'llagan, tillarni ajratish uchun boshqalarni esa "klassik fors-tojik adabiy tili", "klassik dariy tili", "klassik davr tili" deb nomlagan. Shu tariqa "dariy" ata-masi ham rasmiy, ham ilmiy doiralarda tan olina boshlandi. Mazkur maqolada dariy tilida shart ergash gapli qo'shma gaplar tuzilishi, tarkibiy qismlari o'rganilgan.

Sintaksis grammatikaning bo'limi sifatida ikki qismga bo'linadi: 1) so'zlarning grammatik bog'lanish usullari haqidagi ta'limot yoki so'z birikmalari haqidagi ta'limot; 2) gap hosil bo'lishi haqidagi ta'limot.

ASOSIY QISM

Jahon tilshunosligida qo'shma gap talqiniga bag'ishlangan ko'plab ilmiy-monografik tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, rus tilshunosi M.N. Peterson "Очерк синтаксиса русского языка" nomli asarida qo'shma gaplarning teng va tobe bog'lanishlarini tavsiflaydi. O'zbek tilshunoslaridan R.R Sayfullayeva o'zining "Hozirgi o'zbek tilida qo'shma gaplarning substansional talqini" nomli qo'llan-masida qo'shma gaplarni batafsil tadqiq etgan. U qo'shma gaplar sintak-sisning bo'limi ekanligi ta'kidlaydi.

Afg'on olimlari orasida Muhammadulloh Lutf, Abdulhabib Hamidiy va Azima Majid kabi tilshunoslar o'z qo'llanmalarida shart ergash gapning tuzilishi, uning bog'lovchi qurilmalari va uning turlari haqida umumiy ma'lumotlarni berib o'tishgan. Rus dariyshunosi L.N. Kiselevaning ta'kidlashicha, dariy tilida murak-kab gap sodda gaplarni va ular orasidagi aloqa vositalarini birlashtiradi. U semantik va strukturaviy yaxlitlikga ega bo'ladi. Qo'shma gapning tarkibiy qismlari tobe munosabat orqali bog'lanishi mumkin. Tobe bog'lanish orqali sodda gaplar bir-biriga bir xil bog'liqlik asosida murakkab gapga birikadi, deydi.

Gap hosil bo'lishini tadqiq etuvchi ta'limotni ham ikki bo'limga ajratish mumkin: sodda gap va qo'shma gap haqidagi ta'limot. Bundan ko'rinadiki, qo'shma gap sintaksisning bo'limidir. Shuningdek, o'zbek tilida sintaksis va morfologiya alohida bo'limlar sifatida o'rganiladi, biroq dariy tilida bu jarayonni ko'rmaymiz, dariy tilida morfologiya va sintaksisni qorishiq holda yoki bir-biridan ajratilmagan holda uchratish mumkin. Shunga qaramay, qo'shma gaplar alohida bo'lim sifatida ajratilgan. Qo'shma gapga ta'rif berayotganda olimlardan ayrimlari ega va kesimlar soni haqida, ba'zilar qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar soni va yana ba'zilar esa bu ikki holatni birlashtiradilar.

Bitta kesimlik belgisiga mazmun va ohang tugalligiga ega bo'lgan komponent sodda gap, tuzilishiga ko'ra ikki yoki undan ortiq gapning grammatik, mazmun va ohangiga ko'ra birikishidan tashkil topgan komponentlar esa qo'shma gaplar, deyiladi. Sodda gap bilan qo'shma gapning bir-biridan farqi shundaki, birinchidan, ularning tuzilishiga ko'ra bo'lsa, ikkinchidan, ularni tashkil etgan materialning turlichaligidir, ya'ni sodda gaplarning materiali so'z va so'z birikmalaridan iborat bo'lsa, qo'shma gaplarning materiali sodda gaplardan iborat bo'ladi. Birdan ortiq sodda gaplar mazmun va ohang jihatidan birikib qo'shma gap tashkil qilganda, gaplar biroz o'z mazmuni va grammatik mustaqilligini yo'qotadi. Qo'shma gap qismlari bir-biri bilan qo'shilgandagina to'la mustaqil bo'la oladi. Qo'shma gap qismlarining ba'zilar mustaqil holatini bir oz yo'qotadi (teng bog'lovchilar yordamida birikkan qo'shma gaplar), ayrimlarida (ergashgan qo'shma gap qap qismlarida) esa mustaqillik holati anchagina yo'qolgan bo'ladi. Demak, qo'shma gaplar alohida mustaqil sodda gaplardan emas, balki mazmun va grammatik jihatdan bir biriga bog'liq qismlardan tashkil topgan bo'ladi.

Rus dariyshunosi L.N. Kiseleva ta'kidlashicha, dariy tilida murakkab gap sodda gaplarni va ular orasidagi aloqa vositalarini birlashtiradi. U semantik va strukturaviy yaxlitlikka ega bo'ladi. Qo'shma gapning tarkibiy qismlari tobe munosabat orqali bog'lanishi mumkin. Tobe bog'lanish orqali sodda gaplar bir-biriga bir xil bog'liqlik asosida murakkab gapga birikadi.

Yu.A. Rubinchik fors tilida barcha qo'shma gaplar tarkibiy qismlarining semantik aloqasi, bu bog'lanishning yasaliş usullariga ko'ra bog'langan va ergashgan turlarga bo'ladi. Qo'shma gapning har bir turi o'ziga xos tuzilish va grammatik xususiyatlari bilan ajralib turadi, deydi.

O'zbek tilidagi kabi dariy tilida ham qo'shma gaplarning uch xil turi mavjud. Bular: bog'langan qo'shma gaplar, ergashgan qo'shma gaplar va bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gaplardir. Dariy tilida ergashgan qo'shma gaplar ikki qismdan: tobe va hokim qismdan iborat bo'ladi. Bunda qo'shma gaplar tarkibidagi sodda gaplarning biri ikkinchisiga mazmunan va grammatik jihatdan tobe bo'lib, hokim qismni aniqlash, to'ldirish kabi vazifalarni bajaradi. Dariy tilida ergashgan qo'shma gaplarning bir necha turlari bor, jumladan, maqsad ergash gap (جملة)

جمله) (جمله معترضه معین کننده), aniqlovchi ergash gap (معترضه مقصد جمله معترضه طرز), sabab ergash gap (جمله معترضه زمان), payt ergash gap (معترضه شرط عمل), kabi turlari bor.

Shart ergash gap bosh gapdagi ish-harakatning qanday shart bilan bajarilishini bildiradi. Dariy tilida shart ergash gap bosh gapdan oldin keladi va bosh gap bilan اگر (agar) bog'lovchisi orqali bog'lanadi. Ergashtirivchi اگر agar bog'lovchisi ergash gap boshida keladi. Bundan tashqari, گر, ار, bog'lovchilarini اگر (agar) bog'lovchisining ekvivalentlari sifatida foydalanish mumkin. Shuningdek, gapdagi bog'lovchi shart mazmunini oydinlashtiradi va ta'kidlab ko'rsatadi. Shart ergash gapning kesimi shart mazmunining xarakteri va paytiga ko'ra tegishli zamon fe'l shakllari bilan ifodalanadi.

Dariy tilida shart ergash gapda qo'yilgan shartning amalga oshishi yoki amalga oshmasligiga ko'ra real shart ergash gap va noreal shart ergash gapga bo'linadi. Shart ergash gapdagi ish-harakat yoki holatning bajarilishi, amalga oshishi mumkin bo'lgan, real ekanligini bildirgan shart ergash gap real shart ergash gap, deyiladi. Real shart ergash gapda gapning kesimida ifodalanagan shartning xarakteriga ko'ra, shart ergash gapning kesimi turli zamonlarda kelishi mumkin. Shunga ko'ra, shart ergash gapda ish-harakat kelasi zamonga xos bo'lsa, shart ergash gapning kesimi aorist (hozirgi kelasi zamon shart-istak mayli) shaklida, bosh gapning kesimi esa fe'lining hozirgi-kelasi, kelasi zamon shakllari bilan ifodalanadi. Masalan,

اگر این حیوان های درنده بدانند کی من در این جا آمده ام فوراً مرا پاره پاره خواهند

خورد

Agar bu hayvonlar mening bu yerga kelganimni bilishsa, meni pora-pora qilishadi.

اگر باران ببرد منزل میمانیم

Agar yomg'ir yog'sa, biz uyda qolamiz.

Agar shart mazmuni hozirgi zamonga tegishli bo'lsa, u holda ergash gapning kesimi hozirgi-kelasi zamon fe'li bilan ifodalanadi. Masalan,

اگر همین حالا دیوار بغلتد، این مارغ چی خواهد شد؟

Agar hozir devor qulasa, bu qush nima qiladi?

Agar shart o'tgan zamonga xos bo'lsa, ergash gapning kesimi ماضی yoki ماضی التزامی shaklida bo'ladi. (o'tgan zamon shart-istak maylida yoki o'tgan zamon natijali fe'lida) نقلی Masalan,

اگر برادر کوچک شما به خانه آمده است، من به او شیرینی میدهم

Agar kichik ukangiz uyga kelgan bo'lsa, men unga shirinlik beraman.

Agar shart ergash gapda ish-harakat ma'no jihatidan kelasi zamonga xos bo'lsa ham, ba'zan ergash gapning kesimi oddiy o'tgan zamon shaklida kelishi ham mumkin. Bunda shart ergash gapning kesimi bosh gap orqali ifodalangan ish-harakatga nisbatan ilgari bajarilgan ish-harakatni bildiradi. Shuningdek, bu turdagi shart ergash gaplarda ergash gapning kesimi aorist shaklida ham kelishi mumkin.

سوداگر فکر کرد که اگر این جوان دختر مرا بگیرد به میراث من شریک خواهد شد و جایداد مرا از من خواهد گرفت.

Savdogar: Agar shu yigit mening qizimni olsa, mening merosimga sherik bo'lib, mulkimni mendan tortib oladi, - deb o'yladi.

Mazkur keltirilgan gaplar real shart ergash gapga mansub, chunki ushbu gaplarda shart ergash gapdagi ish-harakat va holatlar aniq amalga oshishi mumkin.

Dariy tilida shart ergash gaplarda ish-harakat yoki holatning amalga oshishi mumkin bo'lmagan shart ergash gap noreal shart ergash gap, deyiladi.

اگر باران نمیارید حاصل فراوان به دست نمیآید.

Agar yomg'ir yog'maganda, mo'l hosil bo'lmasdi.

اگر آن را میدانستم به شما میگفتم.

Agar bilsam, sizga ayatman.

اگر نزدیک میشدم، چیغ میکشد.

Agar yaqinlashsam, u qichqirardi

Ba'zan noreal shart ergash gapning kesimi uzoq o'tgan zamonga ham tegishli bo'ladi.

اگر دریا راهش را گج نکرده بود چمن زیر اب نمیشد

Agar daryo o'z irmog'ini o'zgartirmaganida, o'tloqni suv bosmagan bo'lar edi.

Ushbu gaplar esa noreal shart shart ergash gapga mansub, sababi ushbu shart ergash gapning kesimi shart mazmunining xarakteriga va paytiga ko'ra o'tgan zamonga tegishli.

Bundan tashqari داشتن “ega bo'lmoq” va بودن “bo'lmoq, emoq” fe'llari noreal shart ergash gaplarning kesimi vazifasida kelganda, me- old qo'shimchasi tushib qoladi va gap oddiy o'tgan zamonda ifodalandi.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, ushbu maqolamizda dariy tilidagi shart ergash gap haqida batafsil ma'lumotlar berib o'tilgan. Shuningdek, shart ergash gapning har bir turlarigi alohida to'xtalib, tushuntirilib o'tilgan va har biriga alohida misollar keltirilgan. Maqolamizda

داستان هوشنگ و مراد va دوستی از شهری دور kabi doston va hikoyalardan umumiy qirqga yaqin misollar topdik, shulardan ayrimlarini maqolamizda keltirib o‘tdik. Keltirilgan misollardan beshtasi real shart ergash gapga, qolgan to‘rttasi noreal shart ergash gapga ta‘luqli. O‘z o‘rnida real va noreal shart ergash gaplarga keltirilgan misollarda ish-harakatning qaysi zamonlarda anglashilganini aniq ifodalab bergan. Real shart ergash gaplarga keltirilgan misollarda ish-harakat va holatlarning amalga oshishi kuzatiladi, noreal shart ergash gaplarga keltirilgan misollarda esa ish-harakat va holatning amalga oshishi mavhum bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mace J. Persian grammar. – Routledge Curzon, 2003.
2. Sayfullayeva R.R. Hozirgi o‘zbek tilida qo‘shma gaplar ning substansional (zotiy) talqini. – Toshkent: Fan, 2007.
3. Xalilov L. Fors tili. – T.: O‘qituvchi, 1992.
4. Киселева Л.Н. Язык дари Афганистана. – М.: Наука, 1985.
5. Рубинчик Ю.А. Современный персидский язык. – М.: Восточная литература, 1960.
6. Уктамова Х.А. [Форси-йе дарий тили грамматик асарларининг шаклланиши](#) // Культурология, искусствоведение и филология: современные взгляды и научные исследования // Сборник статей по материалам XXVII-XXVIII международной научно-практической конференции, 2019. – С. 78-85.
7. رهنورد زریاب. دوستی از شهری دور. ۱۳۶۵
8. ریډمینادییات دریداستان سوداگرکابل ۱۳۶۰
9. لطف م. نحو. – کابل، 1954.